

КРИЗОВА СИТУАЦІЯ ЯК ПРЕДИКТОР РОЗВИТКУ КОМУНІКАТИВНИХ БАР'ЄРІВ У ПІДЛІТКІВ ІЗ РІЗНИМ РІВНЕМ ТРИВОЖНОСТІ З ТЯЖКИМИ ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ

CRISIS SITUATION AS A PREDICTOR OF THE DEVELOPMENT OF COMMUNICATION BARRIERS IN ADOLESCENTS WITH DIFFERENT LEVELS OF ANXIETY AND SEVERE SPEECH DISORDERS

У статті здійснено теоретичний аналіз впливу актуальної кризової ситуації, спричиненої війною, на комунікативні бар'єри й рівень тривожності підлітків із тяжкими порушеннями мовлення. Дослідження наукових джерел підкреслює, що тривалий стрес, спричинений війною, зумовлює посилення мовленнєвих труднощів, зокрема розвиток заїкання, мутизму й соціальної тривожності. Зроблено огляд стадій адаптаційного процесу до надзвичайних подій, якими є насичена війна. Крім того, розглянуто механізми адаптації до нових умов життя і значення соціальної підтримки в подоланні комунікативних бар'єрів.

Розглянуто результати емпіричних досліджень, які підтверджують високий рівень травматизації серед українських підлітків, що безпосередньо впливає на їхню комунікативну сферу. Окремо вивчено проблеми внутрішньо переміщених осіб, які змушені були змінити соціальне й освітнє середовище, що також впливає на їхню психоемоційну стабільність. Наголошено, що зміна постійного місця перебування супроводжується відчуттям стресу, потребою в розвитку стресостійкості, а також адаптаційною кризою.

Проаналізовано роль освітнього середовища, що є важливим аспектом актуальної життєвої ситуації підлітків, зокрема перехід на дистанційну форму навчання в певних регіонах країни. Розглянуто також аспект залучення підлітків до цифрового середовища та його вплив на розвиток комунікативних бар'єрів і тривожності підлітків із тяжкими порушеннями мовлення.

Наголошено на важливості ґрунтовного аналізу ролі кризових ситуацій і прицільного дослідження впливу актуальної кризової ситуації внаслідок війни на розвиток комунікативних бар'єрів у підлітків із різним рівнем тривожності з тяжкими порушеннями мовлення.

Ключові слова: спеціальна психологія, криза, комунікативні бар'єри; тривожність, підлітки, особливі мовленнєві потреби, воєнний стан, тяжкі порушення мовлення.

The article carries out a theoretical analysis of the influence of the current crisis situation caused by the war on communicative barriers and the level of anxiety of adolescents with severe speech disorders. A study of scientific sources emphasizes that prolonged stress caused by war contributes to the intensification of speech difficulties, in particular the development of stuttering, mutism and social anxiety. An overview of the stages of the adaptation process to extraordinary events, which are intense war, is provided. In addition, the mechanisms of adaptation to new living conditions and the importance of social support in overcoming communication barriers are considered.

The results of empirical studies are also considered, which confirm the high level of traumatization among Ukrainian adolescents, which directly affects their communicative sphere. The problems of internally displaced persons who were forced to change their social and educational environment, which also affects their psycho-emotional stability, are separately considered. It is emphasized that a change in permanent residence is accompanied by a feeling of stress, the need to develop stress resistance, as well as an adaptation crisis.

The role of the educational environment, which is an important aspect of the current life situation of adolescents, in particular the transition to a distance learning form in certain regions of the country, is analyzed. The aspect of involving adolescents in the digital environment and its impact on the development of communication barriers and anxiety in adolescents with severe speech disorders is also considered.

The importance of a thorough analysis of the role of crisis situations and a targeted study of the impact of the current crisis situation as a result of the war on the development of communication barriers in adolescents with varying levels of anxiety with severe speech disorders is emphasized.

Key words: special psychology, crisis, communication barriers, anxiety, adolescents, special speech needs, martial law, severe speech disorders.

УДК 376-053. 66-056. 264: [364.652.2: 355.01]: 316.77 (045)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2025.71.36>

Омельченко І. М.

д.психол.н., професор,
головний науковий співробітник відділу
психолого-педагогічного
супроводу дітей з особливими
потребами
Інститут спеціальної педагогіки
і психології імені Миколи Ярмаченка
Національної академії педагогічних
наук України

Балинська М. В.

викладач кафедри спеціальної
педагогіки і психології та інклюзивної
освіти Комунальний заклад «Харківська
гуманітарно-педагогічна академія»
Харківської обласної ради;
аспірантка
Інститут спеціальної педагогіки
і психології імені Миколи Ярмаченка
Національної академії педагогічних
наук України

Актуальність проблеми дослідження. Актуальна кризова ситуація, спричинена війною, створює значні виклики для психологічного стану й соціальної взаємодії різних груп населення, зокрема підлітків із тяжкими порушеннями мовлення, які є вразливою категорією осіб з особливими освітніми потребами. У цих умовах виникнення комунікативних бар'єрів і посилення тривожності є критичними проблемами, які потребують глибокого дослідження.

Військові дії створюють надзвичайно стресове середовище, яке глибоко впливає на всі аспекти життя дітей і підлітків. Особливо вразливими є підлітки з тяжкими порушеннями мовлення, оскільки

вони стикаються з додатковими труднощами в спілкуванні й адаптації до нових умов. Під час воєнних конфліктів значно зростає кількість чинників, які ускладнюють комунікацію, таких як зміна оточення, вимушене переселення, розрив соціальних зв'язків та ізоляція. Це призводить до виникнення або посилення комунікативних бар'єрів.

Додатково атмосфера небезпеки, утрата стабільності й постійний страх за своє життя й життя близьких сприяють розвитку тривожності. Для підлітків із порушеннями мовлення цей вплив ще сильніший, оскільки їхні особливості мовленнєвого розвитку можуть стати джерелом додаткового відчуття ізоляції. Кризові ситуації та пов'язані з ними

підвищена тривожність можуть посилювати симптоми мовленнєвих порушень і гальмувати розвиток мовленнєвої функції.

Дослідження цієї теми є вкрай актуальним, оскільки дасть змогу глибше зрозуміти, як саме кризові ситуації, пов'язані з війною, впливають на вищезазначені явища. Аналіз кризових викликів сучасності допоможе розробити ґрунтовне дослідження їх впливу на розвиток комунікативних бар'єрів і тривожності підлітків із тяжкими порушеннями мовлення та сформулювати напрями психологічної підтримки й кваліфікованої допомоги для цієї категорії осіб, які сприятимуть зменшенню тривожності, подоланню комунікативних бар'єрів і полегшенню соціальної інтеграції підлітків із тяжкими порушеннями мовлення в складних життєвих умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Предтечею дослідження проблеми впливу кризових ситуацій на особистість є вивчення поняття кризи в житті людини. Необхідно відмітити, що в контексті розвитку особистості та її становлення кризи є неминучими. Загалом кризові ситуації життя визначаються науковцями як гострий емоційний стан, що виникає при блокуванні цілеспрямованої життєдіяльності людини в результаті певних подій, які не можуть бути подолані способом, відомим їй із минулого досвіду (В. Заїка, С. Кузікова, Т. Титаренко). Вивченням проживання життєвих криз особистістю займалися багато закордонних і вітчизняних дослідників. Зокрема, Т. Титаренко (2018) визначає життєву кризу як гострий і тривалий внутрішній конфлікт щодо життя загалом, його сенсу, основних цілей і шляхів їх досягнення. Стадіальність розвитку кризової ситуації описав Дж. Каплан. Типи психотравматичних ситуацій розглянуто в роботі Л. Царенко (Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи, 2018). У роботах О. Кузнєцової (2018) досліджено спрямованість адаптивності як ресурс подолання життєвої кризи. Психолінгвістичні засоби зниження тривожності в кризових ситуаціях життя описані в роботах М. Орап (2018). Дослідженню емоційної кризи та психологічній допомозі людині в цьому стані приділена увага в роботах Н. Шеленкової (2018). Напрями психологічної реабілітації особистості, що переживає події війни, розглядаються в праці Т. Титаренко (2015). У результаті перебування людини в кризовій ситуації в неї може розвинутися кризовий стан. Актуальність дослідження кризових ситуацій значно збільшується нині у зв'язку з війною та військовими діями на території нашої Держави. Наслідки війни з російською федерацією для громадського здоров'я України стали предметом вивчення таких дослідників, як В. Білак-Лук'янчук, І. Миронюк, Г. Слабкий, О. Щербінська (2022). Дослідженням психологічного супроводу особистості в умовах війни займалися такі вітчизняні науковці, як В. Зливков, О. Котух, С. Кузікова, С. Лукомська, Т. Щербак (2015) та інші.

Вивчення впливу кризових ситуацій на особистість доцільно розглядати крізь призму впливу стресу, із відчуттям якого пов'язано проживання кризових ситуацій, на організм людини. Виникнення поняття «стрес» у науці та його подальший розвиток пов'язано з дослідником Гансом Сельє. Під стресом автор розумів систему реакцій організму у відповідь на будь-яку вимогу до нього, яка спрямована на створення адаптації чи пристосування організму до труднощів. Цікавими розуміння цього поняття є лінгвістичні дослідження, які показують, що китайський ієрогліф, який описує поняття «стрес», перекладається європейськими мовами також як «криза». Складається він із двох знаків: перший із них означає «небезпека», а другий – «можливість». І це є досить влучним образом, оскільки кризові події, що потребують від людини зміни звичного способу життя й додаткових витрат енергії та ресурсів, є потенційно стресовими [4].

Важливим та актуальним є дослідження впливу кризових ситуацій у дитячому віці. Діти надзвичайно чутливі до подій, які змінюють цілісність і безпечність навколишнього середовища та спричиняють різку зміну характеру їхньої взаємодії з дорослими. Кризові ситуації, пов'язані з війною, значно порушують звичний для дитячого сприймання плин життя. Важливими для уваги науковців і практиків є роботи щодо особливостей проживання війни дітьми та психологічного супроводу процесу їх адаптації (В. Зливков, В. Лукомська, С. Євдокимова, Н. Ліпінська й інші). Проблема навчання й адаптації молодших школярів в умовах воєнного стану описана в роботі О. Гнатюк (2022). Специфіку перебігу кризових станів, психотравми та посттравматичного стресового розладу в дітей досліджено в працях З. Кісарчук і Я. Омельченко (2015). Проблема створення емоційно безпечного простору для дітей в умовах війни є в центрі уваги в однойменній роботі В. Полякової (2022). Психологічні особливості молодших школярів, які відвідують школу в умовах воєнного стану, й особливості соціального розвитку розглядали О. Гнатюк, В. Полякова Н. Пророк, Я. Тиндик, О. Чекстере (2023).

Особливої уваги під час вивчення проблеми впливу кризових ситуацій потребують діти з особливими освітніми потребами. Ця категорія дітей була в центрі наукових пошуків таких учених, як Т. Костенко, О. Орлов, Л. Прохоренко, Н. Ярмола (На допомогу батькам: діти з особливими потребами під час криз, 2021).

Актуальними й важливими є дослідження відділу логопедії Інституту спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України, зокрема щодо впливу психотравматичної ситуації війни на розвиток мовленнєвої функції в дітей із функціонально-мовленнєвими труднощами (2024). Емоційний стан і необхідність психолого-педагогічної підтримки дітей із заїканням в умовах війни описано в роботі Ю. Рібцун (2023) «Заїкання: підтримка дитини з особливими мовленнєвими потребами в освітньому середовищі».

Таким чином, можемо констатувати, що роль актуальної кризової ситуації внаслідок війни в розвитку комунікативних бар'єрів із різним рівнем тривожності в підлітків із тяжкими порушеннями мовлення презентована побіжно й потребує більш ґрунтовного аналізу та подальшого дослідження.

Мета статті – здійснити теоретичний аналіз наукових джерел з проблеми впливу кризових ситуацій як предиктора розвитку комунікативних бар'єрів у підлітків із різним рівнем тривожності з тяжкими порушеннями мовлення та проаналізувати результати досліджень щодо впливу кризових ситуацій унаслідок війни на особистість підлітків із тяжкими порушеннями мовлення.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети використані такі загальнонаукові методи дослідження: аналіз наукової літератури й результатів досліджень з обраної теми, систематизація й узагальнення науково-теоретичного досвіду щодо впливу кризових ситуацій на розвиток комунікативних бар'єрів і тривожності підлітків із тяжкими порушеннями мовлення.

Результати дослідження. Дослідження ролі актуальної кризової ситуації внаслідок війни в розвитку комунікативних бар'єрів і тривожності в підлітків із тяжкими порушеннями мовлення доцільно почати з аналізу поняття «кризи» та «кризової ситуації».

Термін «криза» (від грецьк. *krisis* – поворотний пункт) означає складний перехідний стан людини, що викликаний внутрішнім чи зовнішнім чинником або різкою зміною звичних умов життя. У літературі виділяють три типи кризи: невротичну, кризу розвитку і травматичну. Невротичні кризи спричиняються внутрішніми передумовами особистості й пов'язані з її попереднім досвідом. Кризи розвитку (або вікові кризи) виникають при переході від одного вікового періоду до іншого [9, с. 9]. Травматичні кризи виникають у відповідь на психотравмівну ситуацію. Причиною виникнення й розвитку кризи є кризова ситуація, що викликається значним стресовим фактором і змінює звичні способи подолання несприятливих життєвих обставин. Унаслідок кризової ситуації в людини може розвинути кризовий стан, суттєвими характеристиками якого є ступінь його тривалості й інтенсивності [9].

Кризові ситуації можуть викликати відчуття напруженості. Якщо проаналізувати результати моніторингу соціальної напруженості, під час якого опитано населення України, то можна відмітити зростання цього показника з 2,21 до 2,87 протягом 2024 року. Зростання соціальної напруженості серед населення України підтверджують результати досліджень попередніх років. Наприклад коливання цього показника у 2007 році було у межах 1,89–1,78. Відмітимо, що дослідження проводилося у 2024 році спільно з Асоціацією політичних психологів України й Kantar Україна методами очного інтерв'ю та онлайн-опитування на онлайн-панелі [2, с. 16]. Таке стрімке підвищення показника соціальної напруженості про-

тягом одного півріччя може бути продиктоване суб'єктивним сприйняттям погіршення ситуації, переживанням за майбутнє та зниженням оптимістичних настроїв, а також відсутністю можливості вплинути на перебіг ситуації загалом.

Якщо ми говоримо про кризові виклики сучасності та їх вплив на особистість і суспільство загалом, то неможливо не відмітити впливу військових дій, під час яких ми живемо зараз.

Загалом війна є безперечним джерелом надзвичайних обставин, а також травмівною ситуацією для багатьох осіб. Серед них не лише ті, які безпосередньо постраждали від бойових дій, а й люди, дотичні до цього, що може викликати «колективну травму» в суспільства. У контексті тривалої війни люди можуть проживати подовжений травматичний стрес, що також є характерним впливом війни на психоемоційний стан людей. Під час подовженого стресу травма може проявлятися в трьох умовних вимірах, а саме: у спогадах про травматичні події минулого; в актуальному переживанні й відчутті загрози за власне життя; у передчутті майбутніх травматичних подій. Необхідно зазначити, що в умовах подовженого стресу травматичні події та стресори є досить інтенсивними й можуть становити загрозу фізичному та психологічному стану людей. Тривалий вплив таких стресорів може провокувати й підвищувати ризик виникнення симптомів посттравматичного стресового розладу [2, с. 18].

Щоб проаналізувати вплив кризових подій на комунікативні бар'єри та тривожність підлітків, необхідно оцінити вплив стресу і травматизації загалом на особистість і суспільство. Важливим кроком до цього є розуміння стадій адаптаційного процесу до надзвичайних і катастрофічних подій, якими насичена війна.

Про наявність і характер стадій розвитку психосоціальних страхів населення України в умовах війни свідчать дослідження фахівців науковців Інституту соціальної та політичної психології НАПН України. Згідно з отриманими результатами, перша стадія характеризується шоком, почуттям невизначеності й переживаннями невідомості перед майбутнім [2, с. 19]. На другій стадії виникає необхідність пошуку безпеки. Це стосується як безпечного середовища, так і власного відчуття безпеки. Третя стадія характеризується появою емоційного виснаження. Кількість проблем і труднощів може поки не зменшуватися, але ресурси на їх подолання потребують відновлення. Четверта стадія пов'язана з відчуттям того, що світ змінюється й реальність уже підлаштовується до умов затяжної війни. Дослідники відзначають цей процес як диверсифікацію реальності. Проте необхідно відмітити, що цей процес може різнитися від географічної локалізації активних бойових дій. Стадією, яка підсумовує проживання катастрофічних і глибоко травмівних подій, має бути відновлення й адаптація до нових умов реальності [14].

Результати дослідження «Майнді» (Mindy) і компанії Kantar Україна спільно з Інститутом соціальної та політичної психології НАПН України виявляють значний рівень травматизації серед українського населення. Кількісно це підтверджується тим, що 40 % респондентів зазначили, що особисто стикалися із загрозою власного життя. Ще більший відсоток людей мають близьких, що перебувають чи перебували раніше в зоні бойових дій, із них 16 % пережили втрату близьких. Серед досліджуваних були люди, які перебували в зоні окупації та зазнали особисто чи були свідками загроз насильства. Загалом понад 90 % людей відчували поодинокі симптоми ПТСР, а 57 % людей перебувають у зоні ризику розвитку ПТСР [2, с. 24].

Усі ці дані свідчать про високий рівень травматизації населення, до складу якого входять і підлітки. З огляду на психофізіологічні особливості підліткового віку, якому притаманна вразливість, емоційна нестабільність і пошук себе у світі (що значно ускладнюється актуальним відчуттям його нестабільності), рівень стресу і травматизації може суттєво збільшуватися. Особливої уваги потребують підлітки, які мають особливі освітні потреби, зокрема тяжкі порушення мовлення. Можемо припустити, що стрес і переживання травматичних подій впливають на особистість підлітків із тяжкими порушеннями мовлення, а отже, можуть провокувати виникнення чи посилення комунікативних бар'єрів, а також збільшувати рівень тривожності.

Важливо зауважити, що рівень психологічної шкоди в умовах тривалого стресу і травматичної ситуації залежить не тільки від об'єктивних обставин (воєнних дій), а також від суб'єктивних характеристик особистостей, які проживають кризові події сучасності. Серед таких є здатність контролювати тривогу, стійкість особистості, а також довіра й підтримка близьких і соціального оточення загалом.

Окремо зазначимо, що, згідно з особливостями підліткового віку, провідною діяльністю цього вікового періоду є міжособистісне спілкування, переважно з однолітками, що входять до референтної групи підлітків. Цей процес є ускладненим і таким, що набув кількісних і якісних змін. Це пов'язано зі зміною місця перебування та звичного оточення, безпековою ситуацією, переходом на дистанційну форму навчання в певних регіонах України й безпосередньо психоемоційним станом підлітків, що також, у свою чергу, може викликати підвищення рівня тривожності й виникнення чи посилення комунікативних бар'єрів. Проте важливими для підлітків залишаються й взаємодія і зв'язок із батьками, підтримка від них і відчуття безпеки. Стан близьких дорослих безпосередньо впливає на підлітків. Переживання батьками чи значимими дорослими стресу, травматизації може передаватися підліткам, посилюючи їхні симптоми. Розлука з кимось із батьків і проживання ними кризових подій відбивається на психологічному та психоемоційному стані підлітків.

У роботах Я.Омельченко зазначається, що неврівноважений психоемоційний стан батьків і значимих дорослих може стати додатковим стресовим чинником для дітей. Автор зазначає, що одним із компонентів посттравматичного процесу в дітей є саме психоемоційний стан їхніх батьків, а саме наявність симптомів ПТСР у значущих дорослих, що можуть викликати в дітей відчуття відчуженості, втрати близькості з батьками. Це може призводити до підвищеної збудливості в дітей, що проявляється в підвищенні рівня тривоги розлуки, страху втратити контакт із батьками, що, у свою чергу, також є стресовими чинниками для дітей і підлітків [5].

Соціальні потрясіння та зміна соціальної ситуації активно відбиваються на стані підлітків як учасників освітнього процесу. Актуальна життєва ситуація підлітків в умовах війни має свої зміни, пов'язані з можливим переселенням, зміною звичного місця перебування й найближчого оточення, евакуацією, ізоляцією у зв'язку з переходом на дистанційну форму навчання тощо. Ці зміни впливають на психологічний стан підлітків, їхній емоційний стан, поведінкові реакції, психосоціальний розвиток, а також можуть провокувати виникнення чи посилення проявів комунікативних бар'єрів і впливати на рівень тривожності.

За даними дослідження, проведеного Державною службою якості освіти України у 2022/2023 навчальному році, наприкінці 2023 року майже вдвічі збільшилася кількість учнів, які почувалися тривожно, напружено, у півтора раза – втомлено порівняно з даними початку лютого 2022 року [6]. Це прямо може свідчити про погіршення психологічного й емоційного стану всіх здобувачів освіти.

Окремою категорією, яка потребує уваги й підтримки, є підлітки, котрі є внутрішньо переміщеними особами, тобто змінили місце свого проживання в межах України. Ключовим процесом, що характеризує їхнє пристосування до нових умов, є адаптація. Дослідники виокремлюють такі типи адаптаційних стратегій, що використовують люди, які вимушено змінили своє місце проживання: асиміляція, інтеграція, сепарація та маргіналізація. Кожна із цих стратегій має свої особливості й вимагає індивідуальних ресурсів від особистості. Але очевидно є необхідність психологічної та соціальної підтримки для цієї категорії осіб [7].

Зміна постійного місця перебування (вимушене або навіть заплановане) супроводжується відчуттям стресу, потребою в розвитку стресостійкості, а також адаптаційною кризою. Сам стрес для вимушено переміщених осіб має свої прояви й різні наслідки, а відчуття і проживання стресу впливають на процес адаптації та психоемоційний стан підлітків, у тому числі тих, які мають тяжкі порушення мовлення.

Окремо зазначимо, що криза адаптації є станом, коли людина переживає значні труднощі в процесі адаптації до нового соціального й територіального середовища. Цей стан потребує значних ресурсів

особистості та виснажує їх. У складних випадках він може завдати серйозну шкоду психологічному здоров'ю. Посилювати адаптаційну кризу може соціальна ізоляція, різного роду труднощі й безпосередньо комунікативні бар'єри. Супроводжується криза адаптації може й таким симптомом, як тривожність.

У процесі адаптації одним із важливих факторів успішності останньої є резильєнтність, що проявляється в психологічній стійкості. Саме резильєнтність забезпечує збереження, акумулювання й використання особистістю ресурсів, які необхідні для адаптації до кризових умов сучасності. Також вона бере участь у процесі відновлення після перенесених психологічних травм. За даними науковців (Grygorenko, Naydonova, 2023), до резильєнтності входить емоційна стійкість, збереження позитивного мислення, наявність соціальної підтримки й можливість гнучкості процесів мислення та поведінки. Це підтверджує актуальність дослідження комунікативних бар'єрів підлітків із тяжкими порушеннями мовлення з різним ступенем тривожності для формулювання важливих аспектів забезпечення підтримки для цієї категорії осіб, адже зниження рівня тривожності й подолання комунікативних бар'єрів забезпечать важливий аспект підтримки та психологічного супроводу процесу адаптації й відновлення підлітків із тяжкими порушеннями мовлення [17].

Загалом резильєнтність є важливим компонентом психологічної стабільності й забезпечує здатність людини витримувати невизначеність майбутнього та складність життєвих ситуацій, а також адаптуватися до них без відчуття значних страждань. Отже, резильєнтність є необхідним ресурсом для підтримання психологічного й фізичного здоров'я та адаптації в кризових умовах. За результатами досліджень (Сердюк, Купреєва, Чиханцова, 2023), можна виділити такі найголовніші прогностичні чинники резильєнтності молоді: пошук соціальної підтримки, планування майбутнього, раціоналізація та самоконтроль [12].

Як уже зазначалося, тривожність є одним із найбільш поширених наслідків проживання травматичного досвіду. Переживання й підвищення рівня тривожності за результатами актуальних досліджень в Україні є характерним для дітей, які постраждали від військових дій чи є вимушено переміщеними особами (Шістко, 2022; Сторож, 2022; Пророк, Полякова, 2023; Столярчук, 2022; Чекстере, 2023). Їхній емоційний стан характеризується такими проявами, як підвищена тривожність, емоційна напруженість, зниження рівня звичної активності, зміни настрою, відчуття невпевненості і труднощі комунікативної сфери, що можуть проявлятися в наявності комунікативних бар'єрів. Дослідження певних груп дітей серед внутрішньо переміщених осіб виявило в більшості респондентів труднощі соціалізації, комунікативні бар'єри, підвищену тривожність та емоційну напруженість (Шістко, 2022; Пророк, Чекстере, 2023). Причиною

вищезазначеного може бути незадоволення базових і значимих для дітей потреб, зокрема потреби в безпеці (що є загалом базовою потребою індивіда) і потреби в афіліації. Остання, у свою чергу, набуває високої значимості саме в підлітковому віці, адже в підлітків підвищується необхідність бути прийнятим значимим колом осіб і загалом потреба в соціальному прийнятті й належності до певної групи оточення [10; 13; 15].

Важливо також зазначити, що важливим аспектом актуальної життєвої ситуації підлітків є характер освітнього процесу, до якого вони залучені. Певні складнощі можуть спостерігатися внаслідок переходу до дистанційного навчання в певних регіонах нашої держави. Відсутність можливості безпосереднього спілкування та звичної організації освітнього процесу можуть посилювати тривожність і спричиняти труднощі в спілкуванні. Проте, згідно з дослідженням здобувачів освіти п'ятих і шостих класів, можна спостерігати тенденцію щодо позитивного ставлення до дистанційної форми навчання. Близько половини респондентів відмітили, що їм подобається навчатися вдома, хоча близько 15% п'ятикласників відповіли, що навчатися вдома їм важче [10]. Важливо зазначити, що п'ятий клас відповідає початку молодшого підліткового віку, а також є перехідним періодом із початкової школи до середньої ланки навчання. Тобто учні цієї категорії проходять відповідний процес адаптації. Це підкреслює важливість подальших досліджень для цієї вікової категорії осіб і необхідність психологічного супроводу їхнього процесу адаптації.

Суттєвим аспектом дистанційного навчання є високий рівень залучення підлітків до цифрового середовища. Процес спілкування також може відбуватися опосередковано, тобто за допомогою цифрових засобів і пристроїв. З одного боку, брак безпосереднього міжособистісного спілкування для підлітків може викликати дискомфорт і негативні емоційні переживання через незадоволення однієї з найголовніших потреб цього вікового періоду. З іншого боку, для підлітків, які мають тяжкі порушення мовлення, такий опосередкований технічними засобами вид спілкування може полегшувати цей процес, зменшуючи його вербальне навантаження. Проте важливо зазначити, що брак практики безпосереднього вербального спілкування може в майбутньому ускладнювати його за межами дистанційної площини та призвести до зниження рівня соціальної активності. Це, у свою чергу, також може спричинити проблеми комунікації, зокрема комунікативні бар'єри.

Дослідники О. Гнатюк (2022) і В. Полякова (2022) у роботах указують, що, за результатами опитування педагогічних працівників, майже в усіх дітей спостерігалися певною мірою емоційні та поведінкові прояви тривожності а саме: відчуття неспокою та небезпеки, напруженість, почуття страху, труднощі з концентрацією уваги, підвищена втомлюваність тощо [1; 8]. Батьки учнів також зазначали, що дітям важче зосереджуватися, вони відчувають

втомлюваність (особливо наприкінці дня), а також посилюються труднощі в спілкуванні.

Вище у статті описано психологічний стан дітей і підлітків серед внутрішньо переміщених осіб. Проте наслідки травматичних подій і кризових ситуацій унаслідок військових дій позначаються на психологічному стані всіх дітей і дорослого населення України. Підлітки, які перебувають у порівняно безпечних (якщо можна так зазначити) умовах, також відчувають стрес і можуть проявляти ознаки адаптаційних розладів. Тривале перебування в несприятливих життєвих ситуаціях впливає на емоційний стан, сферу спілкування й адаптаційні процеси підлітків, у тому числі з тяжкими порушеннями мовлення. Це підкреслює необхідність ґрунтовного психологічного аналізу цієї проблеми, подальших досліджень і вибудовування стратегій і практичних рекомендацій щодо психолого-педагогічної підтримки для цієї категорії осіб.

Кризові події, пов'язані з війною, є важким випробуванням для всіх: дорослих, дітей і підлітків, зокрема з особливими освітніми потребами. Щодо самої категорії дітей з особливими освітніми потребами, то необхідно зауважити, що вона розширилася в умовах війни. Сформувалися так звані нові категорії дітей, які потребують додаткової уваги й підтримки, зокрема діти, евакуйовані з різних областей України та за її межі; діти, які залишилися в місцях активних бойових дій; діти, батьки яких воюють; діти, які втратили когось із батьків, та інші.

Безперечно, діти з особливими освітніми потребами в період війни та кризових викликів сучасності є однією з найуразливіших категорій осіб. Тривале перебування дитини в стресовому стані й відчутті небезпеки позбавляють дитину нормальних умов для розвитку. Процес соціалізації також значно ускладнюється через відчуття тривоги, напруження, невизначеності і страху. Саме тому проведення спеціальних досліджень, що дадуть змогу отримати актуальні дані для кваліфікованої та коректної підтримки осіб з особливими освітніми потребами, є одним із ключових викликів сьогодення.

Окремою категорією дітей з особливими освітніми потребами, які потребують уваги й підтримки, є підлітки з тяжкими порушеннями мовлення. За результатами дослідження науковців відділу логопедії Інституту спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України у 2023–2024 році, під час якого опитано вчителів-логопедів закладів освіти й ІРЦ та педагогів спеціальних загальноосвітніх закладів освіти, виявлено, що в дітей, які мають функціонально-мовленнєві труднощі, погіршується стан мовленнєвої функції внаслідок впливу психотравматичної ситуації від війни. Це проявляється в тому, що набуті мовленнєві вміння внаслідок різкої зміни умов і способу життя не вдосконалюються, а також має місце регрес мовленнєвої функції [2, с. 63].

Окрім цього, у дітей із мовленнєвими порушеннями можуть з'являтися психосоматичні розлади:

порушення сечовипускання або випорожнення, м'язова слабкість, порушення шлунково-кишкового тракту, а також посилення стомлюваності, поява симптомів депресії, внутрішнього занепокоєння й порушення сну. Усе це суттєво впливає на загальний стан організму дітей і підлітків, може викликати розлади поведінки, а також гальмує та погіршує становлення й розвиток мовленнєвої функції.

Ситуація може погіршуватися тим, що діти, які раніше отримували корекційно-розвивальні послуги щодо своїх особливостей розвитку та освітніх потреб, унаслідок зміни звичного місця перебування можуть тимчасово втратити цю можливість, що може погіршувати стан розвитку мовленнєвої функції чи спричинити її регрес. Зміна спеціалістів і звичного оточення для дітей із тяжкими порушеннями мовлення потребує ресурсів від дитини та процесу адаптації.

За даними дослідження науковців відділу інклюзивного навчання Інституту спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України в 2022–2023 роках, родини дітей з особливими освітніми потребами, які виїхали за кордон, зазначили, що рівень соціальних послуг у країнах, де вони перебували, вищий, ніж в Україні. Проте також респонденти зазначили, що корекційно-розвивальні послуги та психологічна підтримка дітей з особливими освітніми потребами є більш кваліфікованою та дієвою в нашій державі. Саме тому родини продовжили співпрацю з фахівцями ІРЦ у форматі онлайн-взаємодії [2, с. 65].

Окремою категорією осіб з особливими освітніми потребами є підлітки з тяжкими порушеннями мовлення. Одним із найпоширеніших мовленнєвих порушень, кількість яких зросла під час кризових подій війни, є заїкання. Це підтверджують результати моніторингового дослідження Департаменту освіти і науки виконавчого органу Київської міської ради (Київської міської державної адміністрації), проведеного 2022 року, згідно з яким саме заїкання є однією з найпоширеніших категорій, а кількість дітей із заїканням зросла на 40 % в умовах війни (<https://don.kyivcity.gov.ua/>). Важливо зазначити, що до цієї категорії дітей з особливими освітніми потребами ввійшли діти, які не мали мовленнєвих порушень до початку війни, що підкреслює актуальність і важливість подальшого дослідження серед цієї категорії осіб, надання кваліфікованої допомоги та психологічної підтримки.

На необхідності психолого-педагогічної підтримки й уважності до емоційного стану дітей із заїканням в умовах війни наголошено в роботі Ю.Рібцун (2023) «Заїкання: підтримка дитини з особливими мовленнєвими потребами в освітньому середовищі» [11].

Також одним із поширених порушень вербальної комунікації, що є наслідком стресу, травматизації внаслідок військових дій і, зокрема, підвищеної тривожності, є мутизм. Це порушення мовлення проявляється в тотальній або частковій неможли-

вості вступати у вербальний контакт із навколишніми, що, у свою чергу, створює й суттєво збільшує комунікативні бар'єри. Дані досліджень підкреслюють зв'язок між селективним аутизмом і явищем соціофобії [16].

Серед українських досліджень це питання також прицільно вивчалось в період пандемії (Лисенко, Данилова, Очнєва, 2024), а також у зв'язку з актуальністю й необхідністю вивчається в період війни (Перцова, 2023). Їхні результати підтверджують збільшення кількості випадків соціофобії, що негативно впливає на можливість і налагодження вербального контакту. Саме в групі підлітків, які були учасниками дослідження, виявлено соціальну тривожність, у 65 % відмічається соціальна тривожність від легкого до дуже важкого ступеня [2, с. 68; 3].

Усі результати вищезазначених досліджень свідчать про важливість та актуальність ґрунтовного аналізу проблеми комунікативних бар'єрів і тривожності й детального дослідження психоемоційного стану підлітків із тяжкими порушеннями мовлення для формулювання стратегій і практичних рекомендацій надання кваліфікованої допомоги та психологічної підтримки для цієї категорії осіб із особливими освітніми потребами в період кризових викликів сучасності.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Із вищезазначеного можемо зробити висновок, що актуальна кризова ситуація, викликана війною, суттєво впливає на розвиток комунікативних бар'єрів у підлітків із різним рівнем тривожності з тяжкими порушеннями мовлення, підвищуючи рівень стресу та травматизації, що потребує особливої уваги суспільства й фахівців. Важливо враховувати як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники, що впливають на психоемоційний стан підлітків у цих умовах.

Війна є потужним стресогенним фактором, що суттєво впливає на психоемоційний стан підлітків, зокрема тих, хто має тяжкі порушення мовлення. Дослідження підтверджують, що переживання тривалої кризової ситуації викликає соціальну напруженість, страх, емоційне виснаження, що може спричинити зростання рівня тривожності й виникнення комунікативних бар'єрів. Особливу роль відіграють адаптаційні механізми особистості й рівень її резильєнтності.

Війна змушує багатьох підлітків змінювати місце проживання, що порушує звичне соціальне середовище й комунікативні зв'язки. Переміщення, вимушена зміна соціальних контактів та освітнього середовища призводять до адаптаційної кризи. Для підлітків із тяжкими порушеннями мовлення ці зміни можуть бути особливо складними, оскільки мовленнєві труднощі ускладнюють налагодження нових соціальних контактів, а також сприяють посиленню тривожності.

Вплив тривалого стресу та травматичного досвіду може призводити до регресу мовленнєвих навичок або появи нових мовленнєвих порушень. Заїкання, мутизм, соціальна тривожність та інші

форми комунікативних розладів стали більш поширеними серед підлітків під час війни. Дослідження виявили, що в дітей, які раніше не мали мовленнєвих труднощів, вони могли виникати внаслідок стресу.

Рівень психологічної стійкості підлітків залежить від якості підтримки родини, освітнього середовища й суспільства загалом. Важливим фактором є емоційний стан батьків і їхня здатність забезпечити дітям почуття безпеки. Травматичний досвід значущих дорослих може передаватися дітям, що посилює рівень тривожності в підлітків.

Дистанційне навчання, яке стало поширеним у зв'язку з війною, має як позитивні, так і негативні аспекти для підлітків із мовленнєвими порушеннями. З одного боку, цифрові засоби комунікації можуть полегшувати спілкування, зменшуючи мовленнєве навантаження, але, з іншого боку, відсутність безпосереднього контакту ускладнює розвиток комунікативних навичок. Дослідження показали, що тривале дистанційне навчання може спричиняти соціальну ізоляцію, що негативно позначається на психологічному стані підлітків.

Отже, результати дослідження підтверджують необхідність ґрунтовного аналізу кризової ситуації як предиктора розвитку комунікативних бар'єрів у підлітків із різним рівнем тривожності з тяжкими порушеннями мовлення.

Перспективи майбутніх наукових студій стосуватимуться створення структурної моделі дослідження комунікативних бар'єрів у підлітків із різним рівнем тривожності з тяжкими порушеннями мовлення й розроблення методики дослідження комунікативних бар'єрів і тривожності підлітків із тяжкими порушеннями мовлення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гнатюк О.В. Проблема навчання та адаптації молодших школярів в умовах воєнного стану. *Традиційні та інноваційні підходи до наукових досліджень*. Київ, 2022. С. 133–138. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/732433/1/Текст.pdf> (дата звернення: 23.02.2005).
2. Захист і підтримка ментального здоров'я українців в умовах воєнного стану: виклики і відповіді : монографія / НАПН України ; В. Г. Панок та ін. ; за ред. В. Г. Кременя. Київ, 2024. 188 с. DOI: <https://doi.org/10.32405/978-617-7118-51-9-2024-188> (дата звернення: 02.02.2025).
3. Лисенко І.П., Данилова А.С., Очнєва М.С. Соціофобія як результат соціальної ізоляції. *Слобожанський науковий вісник. Серія «Психологія»*. 2024. № 1. С. 100–105. DOI: <https://doi.org/10.32782/psyspu/2024.1.18>.
4. Наугольник Л. Психологія стресу : підручник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2015. 324 с.
5. Омельченко Я.М. Значення типу реагування на стрес значимих дорослих у процесі формування стресостійкості особистості. *Психологічний часопис*. 2019. № 5 (12). С. 169–181. DOI: <https://doi.org/10.31108/1.2019.5.12>

6. Освіта під час війни: веб-сайт. URL: <https://sqe.gov.ua/osvita-pid-chas-viyni-prezentaciya-rezu/> (дата звернення: 24.02.2025).
7. Плєскач Б.В. Діагностика соціокультурної адаптації, модифікація методики Дж.Беррі. *Стратегічні напрямки розвитку науки: фактори впливу та взаємодії*. Суми : МЦНД, 2020. Т. 2. С. 123–127. URL: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/mcnd/article/view/3019> (дата звернення: 01.03.2025).
8. Полякова В.І. До питання створення емоційно безпечного простору для дітей в умовах війни. *Психологічні виміри особистісної взаємодії суб'єктів освітнього простору* : збірник матеріалів V Між-нар. наук.-практ. конф., 22 квіт. 2022 р. Київ, 2022. С. 15–25.
9. Психологічна допомога дітям у кризових ситуаціях: методи і техніки: методичний посібник / З.Г.Кісарчук, Я.М.Омельченко, І.М.Біла, Г.П.Лазос ; за ред. З.Г.Кісарчук. Київ, 2015. 232 с.
10. Психологічне діагностування проявів адаптаційних розладів у суб'єктів освітнього простору в умовах воєнного стану і післявоєнного відновлення країни : практичний посібник / Н.В.Пророк та ін. Київ : Інститут психології імені Г.С.Костюка НАПН України, 2023. 220 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/737541/> (дата звернення: 29.01.2025).
11. Рібцун Ю.В. Психолого-педагогічна підтримка дітей із заїканням в умовах війни : навчально-методичний посібник. Київ : ФОП Цибульська В.О., 2023. 132 с.
12. Сердюк Л.З., Купрєєва О.І., Чиханцова О.А. Особистісні предиктори життєстійкості студентів з інвалідністю. *Українська психологія. XXI століття*. Київ : Інститут психології імені Г.С.Костюка НАПН України, 2023. С. 268–272. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/735227> (дата звернення: 12.02.2025).
13. Сторож О.В. Особливості адаптації дітей шкільного віку до навчання в умовах постійних тривог. *Габітус*. 2022. № 43. С. 89–94. URL: <http://habitus.od.ua/43-2022> (дата звернення: 10.02.2025).
14. Титаренко Т.М. Моє майбутнє залежить від мене: практики здорового сьогодення у воєнних і повоєнних умовах : монографія. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2024. 130 с.
15. Шістко Л.О. Особистісні детермінанти соціально-психологічної адаптивності дітей шкільного віку в умовах війни. *Габітус* 2022. № 43. С. 95–102. URL: <http://habitus.od.ua/journals/2022/43-2022/16.pdf> (дата звернення: 17.02.2025).
16. Refining the Classification of Children with Selective Mutism: A Latent Profile Analysis / S.L.Cohan, D.A.Chavira, E.Shipon-Blum et al. *J Clin Child Adolesc Psychol*. 2008. Vol. 37 (4). P. 770–784. DOI: <https://doi.org/10.1080/15374410802359759>
17. Grygorenko Z., Naydonova G. The concept of “Resilience”: history of formation and approaches to definition. *Public administration and law eview*. 2023. № 2. P. 76–88. DOI: <https://doi.org/10.36690/2674-5216-2023-2-76-88>.
18. War-induced stress and resources of socio-psychological resilience: A review of theoretical conceptualizations / V.Stepanenko et al. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*. 2023. № 4. С. 22–39. DOI: <https://doi.org/10.15407/sociology2023.04.022>.
19. War-Related Life-Making Landscapes: Ukrainian Context / T.Tytarenko et al. *Journal of Loss and Trauma*. 2023. Vol.29(2).P.154–178. DOI:<https://doi.org/10.1080/15325024.2023.2256219>